

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 16

☆ ڈاکٹر عابد حسین اعوان، عبدالرحمن خان

PUNJAB: SIKH RULE TO BRITISH RULE**پنجاب سکھ راج توں انگریز راج تک****Abstract**

Colonial Period for Punjab was a poison. Whole life of Punjab disturbed every field of life like religious, social, political and economic fields were exploited by British invaders. Exploitation of all fields can feel today but details of this exploitation are not available in Punjabi language in through research manners, which is very important for coming generations. In this research article we have through some light on economic exploitation of colonial black era.

Keywords: Colonial, Period, Punjab,
Economic, Exploited

پنجاب زرعی دھرتی اے۔ صدیاں توں اچھاؤ زوویں ایہدے خرچے چکدی آئی اے۔ ویلہ بدلن دے نال چنگے مندے حاکم آؤندے رہے۔ پنجابی واہی نیجی نال اپنا آپ تے حاکماں تے اوہناں دیاں خرچیاں نوں سہندے آئے۔ رنجیت سنگھ سے پنجاب دی بوہتی وسوں واہی نیجی کردی سی۔ واہی نیجی لئی جیہڑے سندورتے جانڈے اوہ ہل، سہاگہ، بلڈ، پنجالی، کھوہ، ٹنڈاں والے کھوہ، کبھی، داٹری، کھاددے طور تے آلھھی ورتی جانڈی۔ پانی لئی کھوہاں توں اڈ

☆ لیکچرر، پنجابی، گورنمنٹ گریجویٹ کالج اوکاڑہ
☆ لیکچرر، پنجابی، گورنمنٹ ایسوسی ایٹ کالج راہوالی، گوجرانوالہ

نہراں تے دریاواں داپانی ورتینداسی۔ چنگی زرخیز زمین ہوون پاروں جھاڑوی چنگا ہوندا اس جھاڑ تے مالیہ ہر حکومت اپنے اپنے حالات موجب لاگو کردی۔ رنجیت سنگھ سے مالیہ داکیہ نظام سی ایس بارے جانکاری ملدی اے کہ خالصہ راج دے ریکارڈ تے لارڈ لارنس دے پر بندھ بارے پہلی رپورٹ 50-1849 دی اے کہ دریا ٹک (سندھ) تے ستلج دے وچکار لے علاقے دی زمین دے پنج بھاگ کیتے جان دے سن۔ جنہاں وچوں دوسر کار لیندی تے تن زمیندارنوں ملدے۔ اٹک توں پار د علاقہ پشاور، کوہاٹ، ڈیرہ جات، بنوں اتے ملتان دی بٹائی داسرکاری حصہ چوکھا گھٹ سی۔ ارتھات عام زمیندارتوں اٹھواں حصہ لیا جاندا۔ کجھ پرت شد (فی صد) ودھیریاں اپجاؤ زمیناں دا چوتھا بھاگ (حصہ) وی لیندے:

”مہاراجہ رنجیت سنگھ دی ایہ نیٹی (پالیسی) سی کہ جے زمیندارتوں گھٹ مالیا لیا جاوے تاں اوہ ودھیرے کھیتی بیجا ہے۔ سرکاری حصے دی وصولی لئی سماں ایوں نیت کیتا جاندا سی ہاڑی (ریج) دا معاملہ ہاڑ دے اخیر تک اتے ساؤنی (خریف) دا مگھر دی چھیکڑ تک وصول کیتا جاندا سی“۔ (1)

پنجاب وچ ڈھیر صنعتاں سن جنہاں نال جڑے کئی پنجابی اپنیاں لوڑاں پوریاں کر دے تے حکومت دیاں خزانیاں نوں بھر دے۔ ہتھیار سازی توں چھٹ دستکاریاں دی بہت پرسدھ سن ریشمی تے سوتی کپڑا بننا، چمڑے دی صفائی، چمڑا پکاؤنا، کاٹھیاں، پیٹیاں، واگاں، جتیاں، بندوقاں دے سلگ بناؤنا۔ شالاں، دوشالے، پشمیدہ، پٹی والیاں ساڑھیاں تیار کرنا خاصہ سی۔ ہتھیاراں توں چھٹ فولادی زرہ بکتر، چھاتی اتے پاؤن والیاں پتل تے فولاد دیاں پٹریاں (پلے) تے فولادی دستا تیار کرنا:

”دسیاں دستکاریاں لہور دیاں سن۔ لہور توں چھٹ امرتسر دستکاری دیاں کماں وچ اُنٹی دی چوٹی تے پجا ہو یا سی۔ شری نگر، ملتان، لیب، شجاع آباد، ڈیرہ غازی خان، پشاور تے گجرات آدشہراں دی دستکاری دی اُچھ وی نہ کیول (صرف) پنجاب تے ہند تک نامنا (مشہوری) پا چکے سن سگوں یورپ تے پرسدھتا پراپت کر چکے سن۔ پنجاب تے کشمیر دیاں شالاں، دوشالے پیرس (فرانس) تے لنڈن (انگلینڈ) وچ بڑے بڑے مل توں

خریدے جانے سن۔ (2)

لوکائی دی آمدنی بارے جانکاری وی ملدی اے۔ رنجیت سنگھ سے وچ عام کھاؤن پیو دیاں شیواں انگریز حکومت نالوں کدھرے سستیاں سن۔ اوس ویلے کھان پین دیاں بنیادی شیواں جیویں کنک، گھیو، دُدھ، وغیرہ سستے سن تاں جے عام بندہ وی ڈھڈ بھر کے کھا سکے۔ مہاراجہ رنجیت سنگھ توں پہلاں مغل حکومت وچ کھان پین دیاں شیواں تے ٹیکس لاگوسی جیہڑا راجہ رنجیت سے معاف کردتا گیا۔ انسان دیاں مڈھلیاں لوڑاں وچ پیسہ کماون تے لہہنوں خرچ کرنا ہی نہیں سگوں مڈھلی لوڑ علم دی پراپتی اے۔ کسے وسیب دی اُنٹی دا اندازہ علمی پر بندھنوں ویکھ کے لایا جاندا اے۔ رنجیت سنگھ دے زمانے ایس ول دھیان کیتا گیا۔ کئی مغل دور دے مدرسے تے درسگاہواں نوں جاری رکھیا گیا۔ عربی، فارسی، سنسکرت، پنجابی زباناں دے نال نال طب، نجوم، فلسفہ، ریاضی، منطق تے ہور اچھے گھوگھٹ 27 قسم دے علم اک بندے نوں پڑھائے تے سمجھائے جانے۔ انگریزی نہیں سی پڑھائی جاندی کیوں جے اوس سے انگریزاں داراج نہیں سی۔ رنجیت سنگھ دے سے دی تعلیمی کارکردگی ایہہ سی کہ:

”مہاراجہ رنجیت سنگھ دے راج وچ چار ہزار دے لگ بھگ ودیا پراپتی دے ٹکانے سن جہاں وچ وڈی تعداد وچ ہرمت دے ودیا تھی تے ودیا تھناں فارسی، عربی، گرمکھی، سنسکرت اتے مہاجنی وچ اپنی اچھیا اتے لوڑ انسار دی پراپت کردے سن۔ ایہ سکول گردواریاں، مسیتاں، مندرراں تے خاص وداواناں دیاں ڈیریاں وچ چلدے سن۔ مکتباں، پاٹھ شالاں، مدرسیاں تے درسگاہواں وچ پڑھائی دی سیوا کرن والیاں دی مہاراجہ بڑی عزت کردے سن ایہناں دی مانگی سہانیا لئی سرکار نے وڈیاں وڈیاں جاگیراں ایہناں ٹکانیاں نال لائیاں ہونیاں سن۔“ (3)

رنجیت سنگھ دے حکومتی سے پنجاب دے عام لوکائی دی حالت بہتر سی۔ بہترانج جو ماڑیاں نوں ڈھڈ بھرن لئی عزت دی روٹی بھج جاندی۔ انگریز نے جد پنجاب تے قبضہ کیتا تاں اوس لوکائی توں ایہ سکھ کھوہ لیا۔ انگریز نے پنجاب تے قبضہ کرن توں فوراً بعد 1822ء وچ واہی بیٹی تے ”ماہل واری“ نظام لاگو کیتا۔ ایہ نظام ہالیاں توں ہالہ اگر اہون

دا اک انگریزی پر بندھی:

“In a simple revenue language, the Mahalwan settlement was famous as a 'mauzawar' settlement here 'mauza' stands for a village or a unit of assessment. The collection of land revenue amount in Mahalwari settlement was directly connected to the existing Mahals or mauzas”.(4)

یعنی ”ماہل“ توں مراد ”موضع“ سی۔ موضع دی کوئی پکی حد بندی نہیں سی۔ موضع اک وڈا پنڈوی ہوسکد اسی تے کئی چھوٹے چھوٹے پنڈرل کے دی اک موضوع بنا سکدے سن۔ ماہل داری نظام نوں مغل تے رنجیت سنگھ دے جاگیر داری نظام نال جانچے تے انگریز دا ایہ نظام دیسی لوکائی لئی ڈاڈھا پیڑ بھریا سی۔ جاگیر داری نظام وچ اک جاگیر دار کول کئی کئی سو پنڈ سن۔ جاگیر دار موسمی حالات تے دوسرے سیاسی حالات مکھ رکھدیاں مالیے وچ کمی کردیندا۔ کمی دی ”معقول“ وجہ بادشاہ نوں لکھ کے گھل دتی جاندی۔ ماہل دے نظام نال ایہ ہویا کہ ہر پنڈ تے جھوکاں تے سرکاری قبضے ہو گئے۔ مغل حکومت تے رنجیت سنگھ دی حکومت وچ مالیے دی مقدار متھن داطر یقہ ایہہ سی کہ ہر ہاڑی تے ساؤنی نوں پکی ہوئی فصل دا ”گن“ لایا جاند ا۔ ایسٹراں واڈھی توں بعد حکومتی حصہ اگراہیا جندا۔ ”کن“ لاون دے عمل تے پنڈاں دے پنچ تے قبیلیاں دیاں سرداراں دا عمل دخل ہوندا۔

”لمی وچا راپرانت نوں بدل لیکن گوت داطر یقہ جاری کیتا گیا۔ جد فصلوں پک کے واڈھی دے یوگ ہو جانداں تاں قانون گوز مینداراں دی حاضری وچ کھیت دی پیداوار دا انمان کن لا کے سرکاری بہیاں وچ لکھ لیندے سن جو اس مطلب لئی ہر اک تعلقے وچ سرکار ولوں دھریاں رہندیاں سن۔ فیر سرکار لگان نیت سے تے روک جاں جنس دی شکل وچ وصول کیتا جاند اسی“۔(5)

انگریز نے ایہ سوکھ مکا دتی۔ اوس حکومت فصل پکن توں پہلاں ای تاوان دی رقم مقرر کردیندی ہر پنڈتوں ہر صورت تے ہر حالت وچ اتنی رقم وصول کیتی جاوے ایس وصولی وچ ”نمبر دار“ بے پناہ اختیار داما لک سی۔ اوہ رقم اگر اہون لئی کجھ وی کر سکدا ای۔ انگریز حکومت نے ظالمانہ طریقے نال 90 فی صد فصل اُتے قبضہ جمایا ہو یا سی۔ دیسی حکومتاں ”مالیہ“ یاں ”ہالہ“ جنس دی صورت وچ اگر اہندیاں سن۔ جد کہ بدیسی حکومت نے ”ہالہ“ کرنسی دی صورت وچ اگر اہونی شروع کیتی۔ ہاری وچارے منڈی دیاں ”کھتریاں“ تے ”بانھیاں“ دا محتاج ہو گیا۔ ایہ حالت انگریز راج وچ واہی نیجی دی سی۔ اس توں اڈ صنعتاں وچ وی انگریز نے ماڑے میل نوں دبا ئی رکھیا۔ کھڈی دے کم وچ انگریز نے دیسی لوکاں نوں لٹیا۔ اوہ انج کہ انگریز ہندوستان وچ اپڑیا تاں کپاہ دی فصل ڈھیر سی۔ کپاہ ہوون دے نال کپاہ دا کپڑا وی بنداسی۔ انگریز نے کپاہ نال بنن والا کپڑا پہلی وار دیکھیا۔ کیوں جو اوہ پہلاں چمڑے دے بانے ہی پاؤندا سی، گرمی وچ وی تے سردی وچ وی۔ ایہ چمڑے دے بانے سردیاں لئی تے یورپ وچ ٹھیک سن پر گرمیاں وچ پاؤن جوگ نہیں سن۔ جد کہ پنجابی کھدر اجیہی وست سی جیہڑی گرمیاں سردیاں کاڈھ کڈھدی سی تے موسم توں وی بچاؤندی سی۔ ایہناں فائدیاں نوں ویکھ کے برطانوی لوکاں پنجابی کپڑے نوں سلاہیا تے منگ ودھ گئی۔ انگلستان لوڑ پر لئی کپاہ امریکہ توں خریدنی ہوندی سی یا ہندوستان توں۔ امریکہ وچ سول وار ہوئی تے امریکہ برطانیہ توں دکھ ہو گیا۔ برطانیہ دی تجارت رُک گئی برطانیہ وچ کپڑے دی کھپت پوری کرن دی اجارہ داری ایسٹ انڈیا کمپنی کول آ گئی۔ کجھ چر مگروں پورے ہندوستان اُتے ایسٹ انڈیا کمپنی دا قبضہ ہو گیا۔ سیاسی قبضے توں لائبھ چک کے گوریاں ”کھڈی“ تے چرخے نوں کوں تباہ کیتا اتھے اوہناں دا ویر و انجلی سینی دے شبراں وچ اے۔ ایہہ زوال 1821ء وچ شروع ہو یا:

“The reason for this lies in the commercial and discriminatino policy followed by British Government. The deindustrialisation which said to be occurred in 19th century is believed to be occurred because of colonial contact. Marx himself believes that "British intruder broke up

the Indian handloom and destroyed the spinning wheel". One of the reasons for this decline was increase in Britain's productivity in textile manufactures and transport revolution".(6)

ہندوستان دی صنعت نوں تباہ کرن دامنصوبہ اک سوچی سمجھی چال سی۔ ایہد انقصان سب توں ودھ دیسی کمیر میل نوں ہو یا۔ جیہڑا دساں نوہاں دی کر کے اپنے ڈنگ پورے پیا کر داسی۔ ایہد نتیجہ ایہ نکلیا کہ پنجابی لوک بھکھ سہن لگے تے اوہناں دی محنت نال اہجیا کچ مال دھگانے چک کے باہر دیاں منڈیاں وچ وچ کے کمپنی تے انگریز راج لاہا کماؤندا۔ محنت کرن والے تے بھکھے مردے رے پرٹل مارن والیاں دے سرکاری خزانے دن بہ دن ودھ دے رہے۔ ایس صورت حال وچ انگریز دے خلاف اک وڈی ویہر دی لوٹسی ایہ ویہر 1857ء وچ ہوئی۔ جیہنوں انگریز نے اپنی طاقت نال دبا دتا پر ایس ویہر دی ہار داسٹہ پنجاب دی ونڈ دی صورت وچ سامنے آیا۔

حوالے

- 1- Baba Pareem Singh Hoti, Punjab da Samajak Athas, Patiala: Punjab University Patiala, 2001, P: 147
- 2- Ibid, P: 86
- 3- Ibid, P: 183
- 4- Md. Hamid Hussain, The Mahalwari System and Its Agrarian Consequences till 1857, Ali Garh: Muslim University, 2010, P:12
- 5- Baba Pareem Singh Hoti, Punjab da Samajak Athas, Patiala: Punjab University Patiala, 2001, P: 146
- 6- Anjali Saini-Survival of Handloom Industry during 19th and Early 20th Century in India-International Journal of Trade & Commerce-IIARTC-January-June 2015, Volume 4, No. 1, ISSN: 2277-5811 (Print), 2278-9065 (Online)-116